

МІСЦЕ ЕТИКИ НЕНАСИЛЛЯ В РОЗВИТКУ ГУМАНІСТИЧНИХ ІДЕЙ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ

Ненасильницькі етичні теорії і практики мали значний вплив на гуманізацію освіти, оскільки поряд із основною складовою – мирною боротьбою на національні і громадянські права - дуже важливе місце в них посідали ідеї впровадження в освітній процес гуманістичних методів навчання і виховання та протидія спробам денационалізації освіти.

У науковій літературі освітологічні ідеї авторів ненасильницьких етичних вчень досліджувалися або у контексті історії педагогіки, або у контексті вивчення етико-політичних практик ненасилля (А.А. Гусейнов, О.С. Панарін, А.В. Конухова та ін.). У сучасній російській науковій літературі значна увага приділена педагогічним ідеям Л. Толстого. Вони отримали висвітлення у книгах з історії освіти і педагогічної думки Г. Коджаспірової. Крім того, популярним джерелом з толстовської філософії освіти є книга англійського дослідника Е. Кросбі «Толстой як шкільний учитель». Освітологічна спадщина М. Ганді в науковій літературі також досліджена достатньо широко, проте джерелами для її аналізу при написанні статті виступали твори самого філософа. Освітологічні погляди А. Швейцера належним чином висвітлені у дисертації Л.А. Посохової «Етичні погляди Альберта Швейцера в контексті сучасних проблем гуманізації освіти». Діяльність українських правозахисників знайшла відображення в усіх значних розвідках про правозахисний рух, зокрема, у працях Л.М. Алексеєвої, А.М. Русначенка, Г.В. Касьянова, Ю.О. Каганова, Б.Є. Захарова. Проте слід зауважити, що ненасильницька практика українських та радянських дисидентів аналізувалася здебільшого в етико-політичному контексті. Також недостатньо наукових розвідок, де б філософські ідеї представників етики ненасилля розглядалися з суто освітологічних позицій.

То ж, звернемося до вчень Л. Толстого, М. Ганді, С. Л. Кінга. Зокрема, Лев Толстой наголошував на неприпустимості примусово виховувати дітей в дусі загальноприйнятих принципів, а в основу освіти має бути покладена свобода вибору учнів. Завдання ж учителя - розвивати природу дитини. У книзі англійського дослідника Е. Кросбі знаходимо таку характеристику освітнього процесу у школі в Ясній Полянї: «Толстой вимагає, аби на учнів дивилися як на розумних і мислячих істот, які здатні самі зрозуміти необхідність порядку і які не сприймають насильницьке втручання, чуже для їхньому досвіду» (Кросбі Э., 1908, с. 6). Тут же знаходимо бачення Толстим гуманістичної сутності філософії освіти: «Навчати і виховувати дитину немає сенсу з тієї простої причини, що дитина стоїть ближче за мене, ближче за кожного дорослого до того ідеалу гармонії правди, краси і добра, до якого я, у своїй гордості, хочу звести її» (там само, с. 20).

Варто зазначити, що критичне ставлення до сучасної освіти і науки у Толстого тісно пов'язане з руссоїстським вченням, яке мало значний вплив на формування його етики. У «Шляхові життя» знаходимо наступу негативну характеристику науки: «Ми живемо у вік філософії, наук і розуму. Здається, що всі науки поєдналися, аби освітити нам шлях в цьому лабіринті людського життя. Все, здавалося б, допомагає освіті і утвердженню нашого розуму. Але чи стали ми кращими і мудрішими?.. Що набули ми від усього цього непотрібного знання, окрім ворожнечі, ненависті, невідомості і сумніву?» (Толстой Л.Н., 1993, с. 250-251). А ось як Толстой визначає сенс знань: «Люди, які вважають, що головна справа життя у знанні, схожі на метеликів, які летять на свічки: вони самі гинуть і затемнюють світло» (там само, с. 256), тому «... справа не в тому, щоб знати багато, а в тому, щоб знати найпотрібніше із усього

того, що можна знати» (там само, 1993, с. 255). Тут Толстой формулює просвітницьке кредо освіти і науки: «Учений той, хто знає дуже багато із усіляких книг; освічений той, хто знає все те, що тепер у ходу між людьми; просвітлений той, хто знає, навіщо він живе і що йому слід робити. Не намагайся бути ні вченим, ні освіченим, намагайся бути просвітленим» (там само, с. 257).

Саме вільне просвітництво на противагу перенасиченості науковою термінологією і методологією для Толстого, а потім і для інших представників етики ненасилля, стає можливістю освіти без застосування примусу. «Лише за повної свободи можна вести кращих учнів до тих меж, до яких вони можуть дійти, а не затримувати їх заради слабких, - пише про освітні методи Толстого Кросбі. — Лише за свободи можливо позбутися звичного явища: відрази до предметів, які, коли б викладалися вільно, були улюбленими... А то я буду казати учням, що непотрібне у світі насилля, а щодо них будуть здійснювати найтяжче насилля, - розумове» (Кросбі Э., 1908, с. 34).

Толстовські принципи ненасильницької освіти набули широкого вжитку завдяки подвижницькій діяльності його послідовника, індійського філософа і політичного діяча Махатми Ганді. У якого освіти відводиться не лише роль головного чинника при формуванні свідомого громадянина, але й роль виховання національно-свідомої особи. «Якщо ми хочемо запалити в Індії полум'я свободи, найперша необхідність - це революція в освіті», - писав він. Його революційна філософія в освітній галузі була покладена в основу індійської освітньої програми, де основні позиції посіли наступні складові: безкоштовне навчання з 6 до 13 років, концентрація навчання навколо якогось ремесла, виробнича праця дітей, навчання рідною мовою.

Ганді ще в період свого перебування в Південно-Африканській республіці повстає проти вестернізації - культивування європейських, часто авторитарних, практик освіти серед колонізованих народів. Пізніше він вказує на той факт, що

навчання дітей в Індії методами британської педагогічної науки без урахування традицій шкодить національній і релігійній самоідентифікації індійського народу. Він був переконаний, що Індію у рабстві утримують на англійські гармати, а нецтво самого народу. То ж освіта, точніше духовне просвітництво, в індійських традиціях є шляхом до національного визволення.

Ганді піддав різкій критиці існуючу в Індії шкільну практику, яка, на його думку, фактично не давала підростаючому поколінню знань, не готувала його до життя і тому виявилася марною. Він, як і Толстой, не вважає освіту самоціллю та шляхом до накопичення знань, а засобом, який має зробити людину морально вихованою, вольовою і сильною. Формуванню цих рис, на його переконання, сприяє звернення до національних традицій. Ганді закликав учителів повернутися до багатой історії свого народу, до таких його джерел, як «Магабгарата», «Рамаяна» та інших, де накопичено чимало мудрих порад із виховання молодого покоління. Слід нагадати молоді, писав Ганді, старовинні індійські сільські ігри, вікові правила гігієни, вміння та знання з лікування хворих. Школа повинна бути максимально наближеною до умов життя країни, оскільки вона має змінити свій вектор зі «школи навчання» на «школу дії». Звідси його заклики до опанування молоддю традиційних для Індії професій, які слід застосовувати на практиці. Він вважав, що, навчаючи дітей, наприклад, прядінню, можна виробляти корисні речі, а це дозволить частково оплачувати їхнє навчання і по закінченню шкіл діти зможуть заробляти собі на життя отриманим у школі практичним фахом.

В основі освітньої програми Ганді лежать наступні принципи: врахування потреби народу, спрямованість освіти на користь народу, навчання рідною мовою, повернення до традицій індійської освіти з урахуванням кращого освітнього досвіду інших народів, школа не є засобом для отримання майбутніх посад, а засобом для формування характеру. При цьому він, спираючись на думки Толстого,

наголошував, що школа повинна ґрунтуватися не на насильстві, а на повазі до особистості та співробітництві вчителя й учня. «На фермі Толстого (маєток Ганді в ПАР, де він відкрив школу для учасників руху сат'яграха) встановлене правило - не вимагати від учня того, що не робить учитель, і коли дітей просили виконати якусь роботу, з ними разом працював учитель. Тому діти усьому навчалися із задоволенням... Кожний хороший педагог має віддати стільки своїх частин, скільки у нього учнів. При цьому збільшення кількості останніх не повинно зменшувати якість душі наставника, яку він їм віддає. Скоріше навпаки», - зазначає Ганді у своїй «Антології гуманної педагогіки» (Ганди М.).

На його переконання першоосною виховання має бути формування характеру, сильного духу, що ж до викладання загальноосвітніх дисциплін, то тут для учня значно більше значення мають не підручники, а знання й авторитет учителя. Філософ пише: «Учитель своїм способом життя може впливати на дух учнів, навіть якщо живе за кілька миль від них. Будь я брехуном, усі мої спроби навчити хлопчиків казати правду зійшли б нанівець. Боягузливий учитель ніколи не зробить своїх учнів хоробрими... Я зрозумів, що завжди маю бути наочним зразком для хлопчиків і дівчаток, які живуть разом зі мною. Таким чином, вони стали моїми вчителями, і я зрозумів, що повинен бути добропорядним і чесним хоча б заради них» (Ганди М.).

На думку багатьох дослідників філософської спадщини Ганді, саме його освітня практика сформувала принципи етичного вчення сат'яграха: ненасилля, правдивість, безкорисливість, добротність, фізична суспільно-корисна праця та ін. Сам Ганді про свій шлях до ненасильства також пише як про етапи самовиховання: «Потрібен досить напружений курс виховання, аби досягти психічного стану ненасильства. Це життя, сповнене дисципліни, аналогічної життю солдата. Досконалий стан досягається лише тоді, коли розум, тіло і мова знаходяться в належній гармонії» (Парахамса Йогананда).

Освітні і виховні практики Ганді мали послідовників як в Індії так і поза її межами. Слід, зокрема, згадати освітню діяльність іншого визначного індійського письменника і філософа Рабіндраната Тагора. Він відстоював позицію загальнодоступної освіти для всіх мешканців Індії, що дасть можливість здолати укорінену у віках кастовість і таким чином припинити насилля. Тому учнями школи Тагора «Шантінекетон» були діти з різних місцевостей Індії незалежно від кастової приналежності. Значну роль в освітньо-виховному процесі, як і в школі Ганді, відіграло залучення учнів до суспільно-корисної практичної діяльності. Бажаючи поширити просвітній вплив на індійське село, Тагор організував Інститут сільськогосподарських перетворень, де були вечірня й ремісничі школи. Ненасильницький освітній досвід Ганді і Тагора отримав розвиток в освітній програмі Джавахарлала Неру вже після набуття Індією незалежності. Чільне місце в ній посідало питання культурного плюралізму, що в багатонаціональній і поліконфесійній Індії стало важливим чинником громадянського миру.

Про ненасильницьку спрямованість освіти і самоосвіти говорить й інший визначний представник етики ненасилля, лауреат Нобелівської премії миру Альберт Швейцер. Його етика «благоговіння перед життям» вимагає гармонійного розвитку індивіда для гармонізації суспільства і світу. Як зазначає Л.А. Посохова, принцип «благоговіння перед життям» дозволяє актуалізувати загальнолюдські цінності, які і визначають цілі освіти. Так, принцип «людина - людині» функціонує як моральний імператив і світоглядна позиція щодо осмислення педагогічної реальності, визначає стосунки педагога і учнів, колег, батьків, орієнтує на осмислення соціальної відповідальності за результати своєї праці. Принцип «людина - природа» задає стратегію і завдання сучасного екологічного виховання, основним напрямком якого має стати виховання моральних норм відносин людини і природи. У той же час принцип моральної відповідальності і духовної опозиції установкам соціуму розглядається

як концептуальний контекст педагогічної культури вчителя (Посохова Л.А).

У своїй статті «Гуманність» Швейцер, торкаючись проблем екологічної етики та її ролі в освітньому процесі, пише: «Благоговіння перед будь-яким життям визнається таким, що саме по собі розуміється, і повністю відповідає сутності людини. У школах дітям прививається добре відношення до усіх живих істот. І цей перехід від вибіркової до повної гуманності, відмова від наївної не людяності, у полоні якої ми перебували, знаменний. Ми відчули щастя набуття повного етичного знання. Віднині завдання кожного із нас досягнути досконалої доброти, прийти до згоди зі своєю сутністю. Доброта має стати дієвою силою історії і проголосити початок віку гуманності» (Швейцер А., 1992, с. 509). А Швейцерове етичне кредо «боротьбу проти зла, закладеного в людині, ми ведемо не за допомогою суду інших, а за допомогою власного суду над собою. Боротьба із самим собою і власна правдивість – ось засоби, якими ми впливаємо на інших» (Швейцер А., 1992, с. 220), повністю перегукується з оцінкою «курсу самовиховання» Махатми Ганді.

Особливе місце у формуванні основ етики ненасилля посідає американський борець за права афроамериканців, юрист і проповідник Мартін Лютер Кінг. У своїй праці «Паломництво до ненасилля» він демонструє власний шлях до розуміння соціального-етичного ідеалу. До нього він, як і його попередники, прийшов крізь досвід самоосвіти. Зокрема, ознайомлення з творчою спадщиною і практикою Ганді сформувало у Кінга думку про те, що ненасилля є єдиним моральним і практично справедливим методом, доступним пригнобленим в їхній боротьбі за свободу. «Саме в тому, що Ганді надавав особливого значення любові і ненасильству, я знайшов метод для соціальних перетворень, який шукав багато місяців. Те інтелектуальне й моральне задоволення, яке мені не вдалося отримати від утилітаризму Бентама і Мілля, від революційних методів Маркса і Леніна, від теорії суспільного договору Гоббса, від оптимістичного заклику у Руссо «назад до природи», від філософії надлюдини Ніцше,

я знайшов у філософії ненасильницького опору Ганді», - зазначає Кінг (Кинг М.Л., 1992, с. 173), особливо наголошуючи, що ненасильницький опір – це не метод для боягузів, це опір злу любов'ю.

Формулюючи власні принципи етики ненасилля, він звертає особливу увагу, що воно допомагає позбутися не лише зовнішнього фізичного насилля, але й внутрішнього насилля над духом. Це тривалий шлях духовного самовдосконалення і самовиховання, оскільки людина не лише відмовляється від збройної боротьби, але й від ненависті до ворога, вона приймає страждання без помислів про помсту. Т.ч. центральною ідеєю ненасилля у Кінга виступає принцип агапе – незацікавленої любові. Це любов, де індивід знаходить добро не для себе, а для ближнього. «Якщо я відповідаю на ненависть еквівалентною ненавистю, я не роблю нічого, окрім посилення розколу в зруйнованій спільноті. Я можу закрити пролом у зруйнованій спільноті тільки зустрічаючи ненависть любов'ю. Якщо я зустріну ненависть ненавистю, я перестаю бути особистістю, тому що особистість може бути повною лише в контексті спільноти... Всі люди – брати. Якщо нашкодиш мені, нашкодиш і собі», - наголошує Кінг (Кинг М.Л., 1992, с. 180).

Окремої уваги в контексті розвитку теми статті заслуговує діяльність правозахисників в СРСР. Поряд із захистом загальних прав людини і громадянина, правозахисники чільне місце приділяють ненасильницькому захисту української мови і права українців на власну освіту й культуру. Так, в «Інтернаціоналізмі чи русифікації» Івана Дзюби знаходимо заклик протиставити русифікаторському насильству свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення. «Давайте чесно і відверто обговоримо всі аспекти національної справи. Від цього буде тільки користь. Хай будуть висловлені всі погляди. Немає жодного сумніву, що силою логіки й аргументації, силою правди й совісті, силою людської порядності й турботою про загальне благо

переможе та точка зору, яка виражає справді комуністичне розуміння інтернаціоналізму... Тоді не треба буде стежити за кожним українським словом, кожною українською душею, не треба буде витратити колосальні суми й кошти на пильнування, «пресечения», «искоренения»... І не доведеться запаковувати в кадебістські «ізолятори» людей, вся «вина» яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов'ю і тривожаться її долею...», - пише Дзюба (Дзюба І. М., с. 180).

Філософ Василь Лісовий у «Відкритому листі до депутатів Рад УРСР» (квітень 1969 року) пропонує програму реформ, серед яких прийняття нової Конституції, в якій чітко визначити механізми, що гарантують республіці становище суверенної національної держави, та українізацію навчальних закладів республіки і при цьому актуалізацію законів, спрямованих проти дій, що перешкоджають розвиткові культури національних груп.

Інший багатолітній політв'язень, член УГГ Юрій Литвин у статті «Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи» підкреслює, що правозахисники мають вести боротьбу з політикою офіційного і неофіційного великодержавного шовінізму, захищати право нації на свій самобутній розвиток, без чого не можна вести успішну боротьбу за свободу, соціальну та особисту (Українська Гельсінкська група. 1978-1982. Документи і матеріали, 1983, с. 376-377).

Своєю чергою члени Української Гельсінкської групи Олекса Тихий і Василь Романюк у листі «Історична доля України», спираючись на принципи ненасильницької протидії колонізаторам, схожі до вироблених гандизмом, пишуть про можливі форми опору українців насильницькій русифікації. Серед них: «вживати тільки рідну мову і цим укріплювати себе і свій народ; не віддавати дітей на науку до дитячих садків і шкіл з російською мовою навчання, добиватися шкіл і дошкільних установ з рідною мовою або вчити дітей самим; відмовлятися від навчання в школах і інших навчальних заведеннях з російською мовою навчання, добиватися шкіл, технікумів, вузів з рідною мовою і вчитися

самостійно, здаючи екстерном; спілкуватися рідною мовою не тільки в колі сім'ї, але й на праці, у громадській діяльності, на вулиці; не відвідувати театру, кіна, концертів на російській мові, оскільки вони негативно впливають на культуру усної мови, особливо дітей і молоді. Те саме стосується до теле — і радіопередач; відмовлятися від праці в установах, навчальних заведеннях, громадських організаціях, де гребують українською мовою, традиціями народу, правами людини; відмовлятися від служби в армії поза межами України і від командирів, котрі не говорять українською мовою; не виїжджати на роботу поза межі України; відстоювати своє право, право інших людей, свободу, честь, гідність, відстоювати суверенітет України» (Український правозахисний рух. Документи й матеріали Київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод., 1978, с. 54-55). Автори підсумовують свого листа демонстрацією дієвості ненасильницького опору: «Досвід показує, що й один у полі воїн. Будь-який арешт, трус, навіть просто виклик до КДБ або прокуратури за іншодумання збуджують думку багатьох людей, показуючи, що відважне, правдиве слово знаходить відгук у серцях сотень, а іноді і тисяч і більше чесних людей... До людей, які, переборовши страх, говорять рідною мовою, відстоюють права свого народу на життя, свободу, традиції, культуру, економічний розвиток, порядні і чесні громадяни відносяться з пошаною» (там само, с. 58-59).

У своєму останньому слові на судовому процесі засновник УГГ Микола Руденко проголошує моральний, просвітницький імператив українського руху опору: «Наша діяльність — це висловлювання наших переко-нань. Наша діяльність — це Слово. І ніщо інше! Така ді-яльність має дуже нескладну назву: бути Людиною». Тут він перегукується з Кінгом, який казав: «Я не міг прийняти приниження індивідуальної свободи. І зараз я впевнений у тому, що людина є метою, бо вона — Боже творіння. Відібрати у людини свободу — означає принизити її значною мірою до статусу речі,

а не підняти до рівня особистості» (Кинг М.Л., 1992, с. 170).

Слід зазначити, що філософські постулати етики ненасилля не втратили своєї нагальності й нині, коли освітні процеси зазнають кардинальних трансформацій у бік гуманізації освіти. Про подібні трансформації класики етики ненасилля та правозахисники, яким довелося протидіяти радянському тоталітаризму, могли лише мріяти. Проте в Україні та інших посттоталітарних країнах консолідації суспільства навколо гуманістичних принципів заважає інерційність системи, її корумпованість, негативні морально-етичні пережитки у стосунках на міжособистісному рівні та відсутність загальноприйнятих моральних авторитетів. Якими свого часу були представники етики ненасилля.

Література

1. Ганди М. Антологія гуманної педагогіки. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://krotov.info/libr_min/04_g/an/di_03.htm.
2. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/idzuba/dz.htm>.
3. Кинг М.Л. Паломничество к ненасилию / Этическая мысль: науч.-публицист. чтения, 1991. — М.: Республика, 1992. — с. 168-181.
4. Кросби Э. Л.Н. Толстой как школьный учитель. — М.: 1908. — 83 с.
5. Парахамса Йогананда. Автобиография. - [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://sweetlord.chat.ru/gl144.htm>.
6. Посохова Л.А. Этические взгляды Альберта Швейцера в контексте современных проблем гуманизации образования / Автореферат диссертации. - [Електронний ресурс] — <http://www.dissercat.com/content/eticheskie-vzglyady-alberta-shveitsera-v-kontekste-sovremennykh-problem-gumanizatsii-obrazov>.
7. Толстой Л.Н. Путь жизни — М.: Республика, 1993. — 431 с.
8. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. — М.: Прогресс, 1992. — 576 с.
9. Українська Гельсінкська група. 1978-1982. Документи і матеріали. Упорядкував

О. Зінкевич. — Торонто-Балтимор: «Смолоскип» ім. В.Симоненка, 1983. — 998 с.

10. Український правозахисний рух. Документи й матеріали Київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод. Упорядкував О. Зінкевич. — Торонто-Балтимор: «Смолоскип» ім. В.Симоненка, 1978. — 478 с.

Ю. В. Омельченко

МІСЦЕ ЕТИКИ НЕНАСИЛЛЯ В РОЗВИТКУ ГУМАНІСТИЧНИХ ІДЕЙ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ

Спираючись на принципи етики ненасилля, у статті аналізується діяльність зарубіжних і вітчизняних представників цього філософського й етико-політичного напрямку, що відіграв значну роль у становленні сучасної гуманістичної освіти.

Ключові слова: ненасилля, освіта, гуманістична освіта, етика ненасилля.

Ю. В. Омельченко

МЕСТО ЭТИКИ НЕНАСИЛИЯ В РАЗВИТИИ ГУМАНИСТИЧЕСКИХ ИДЕЙ ФИЛОСОФИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Опираясь на принципы этики ненасилия, в статье анализируется деятельность зарубежных и отечественных представителей этого философского и этического-политического направления, сыгравшего значительную роль в становлении современного гуманистического образования.

Ключевые слова: ненасилие, образование, гуманистическое образование, этика ненасилия.

Y. Omelchenko

THE PLACE OF THE NON-VIOLENCE IN THE DEVELOPMENT OF THE HUMANISTIC IDEAS OF THE PHILISOPHY OF EDUCATION

Based on the principles of the ethics of non-violence it is analyzed the activities of the foreign and domestic representatives of this philosophical and ethical political approach that has played a significant role in the development of the modern humanistic education.

The philosophical postulates of the ethics of non-violence have not lost their urgency; the educational processes undergo cardinal transformations toward humanizing of education. The Soviet activists of the ethics of non-violence and human rights could only dream about such transformations.

But in Ukraine and in some other post-totalitarian countries there are some problems with the consolidation of the society around the humanistic principles. They are caused by the inertness of the system, its corruptionality, negative moral and ethical remnants in the relationships at the interpersonal level and the lack of the generally accepted moral authorities.

Key words: non-violence, education, humanistic education, the ethics of non-violence.

Рецензенти:

д. філософ. наук, професор, Александрова О. С.

д. філософ. наук, професор, Стадник М. М.

Стаття надійшла до редакції 23.09.13